

The Role of Good Faith in the Liability of Non-Owner Possessor through a Comparative Study in German, English, and Iranian Law

Seyyed Ahmad Hosseini¹, Seyyed Mostafa Mohaghegh Damad²,
Mohammad Isaac Tafreshi³

¹ PhD Student in Private Law, Faculty of Law, Tarbiat Modares University.
ahmadhosseini.1390@gmail.com

² Professor of Private Law, Faculty of Law, University of Shahid Beheshti (Corresponding Author).
mostafa.ahmadabadi@gmail.com

³ Professor of Private Law, Faculty of Law, Tarbiat Modares University. tafreshi27@gmail.com

Abstract

The concept of good faith is recognized in many legal systems and entails significant implications. It has received particular attention and influence in German and English law across various fields. The liability of non-owner possessors (in both legal and material terms) represents one of the most important areas. This paper aims to examine the possibility of the impact of good faith on the liability of non-owner possessors regarding damages caused to the subject of possession, as well as the quality of this impact, through a library-based comparative analysis. In German and English law, the recognition of the concept of good faith and the emphasis on attributing damages to the conduct of the possessor to recognize their liability, alongside the influence of good faith in establishing this attribution, have allowed the good faith of the possessor to eliminate or mitigate their liability in both tortious (obligatory) and contractual contexts. However, in domestic law, the influence of jurisprudence and the scope of the concepts of usurpation and quasi-usurpation, particularly in cases of material possessions, limits the support for a possessor acting in good faith, and it seems that the solution to protecting a possessor acting in good faith lies in distinguishing between the usurper and the quasi-usurper. On the other hand, in legal possessions, the attribution of damages to the conduct of the possessor receives more importance, and to some extent, the situation is similar to German and English law.

Keywords: Non-Owner Possessor Liability, Good Faith, Material Possession, Legal Possession, Damages.

Received: 2023/06/17 ; **Revised:** 2023/12/11 ; **Accepted:** 2023/12/25 ; **Published online:** 2023/12/27

How To Cite: Hosseini, Seyyed Ahmad; Mohaghegh Damad, Seyyed Mostafa; Isaei Tafreshi, Mohammad (1402). The Role of Good Faith in the Liability of Non-Owner Possessor through a Comparative Study in German, English, and Iranian Law, *Comparative Study on Islamic and Western Law*, 10(4), 1-24. doi.org/10.22091/CSIW.2024.9584.2430

Published by: University of Qom

© The Author(s)

Article type: Research

نقش حسن نیت در مسئولیت متصرف مال غیر با مطالعه تطبیقی در حقوق آلمان، انگلیس و ایران

سیداحمد حسینی^۱، سیدمصطفی محقق داماد^۲، محمد عیسائی تفرشی^۳

^۱ دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه تربیت مدرس. ahmadhosseini.1390@gmail.com
^۲ استاد گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی (نویسنده مسئول). mostafa.ahmadabadi@gmail.com
^۳ استاد گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه تربیت مدرس. tafreshi27@gmail.com

چکیده

مفهوم حسن نیت در بسیاری از نظام‌های حقوقی به رسمیت شناخته شده و آثار مهمی برای آن لحاظ می‌شود. ازجمله در حقوق آلمان و انگلیس به این مفهوم توجه ویژه‌ای شده و در زمینه‌های مختلفی تأثیرگذار است. یکی از مهم‌ترین این زمینه‌ها، در مسئولیت متصرف مال غیر (اعم از تصرفات حقوقی و مادی) است. در این نوشتار تلاش شده تا با روش کتابخانه‌ای به بررسی تطبیقی در رابطه با امکان تأثیر حسن نیت در مسئولیت متصرف مال غیر در رابطه با خسارات وارده به مال موضوع تصرف و کیفیت این تأثیر پرداخته شود. در حقوق آلمان و انگلیس، توجه به مفهوم حسن نیت و تأکید بر لزوم انتساب خسارت به رفتار متصرف برای مسئول شناختن وی درکنار تأثیر حسن نیت در احراز این انتساب، باعث شده تا حسن نیت متصرف در تصرفات مادی و حقوقی بتواند باعث سلب یا کاهش مسئولیت وی در هر دو قالب ضمان قهری و مسئولیت قراردادی گردد. اما در حقوق داخلی تأثیرپذیری از فقه و وسعت دایره شمول غصب و در حکم غصب باعث شده تا در تصرفات مادی کمتر بتوان از متصرف با حسن نیت حمایت نمود و به نظر می‌رسد راهکار حمایت از متصرف با حسن نیت در تفکیک شخص غاصب از شخص در حکم غاصب نهفته است. درحالی‌که در تصرفات حقوقی، انتساب خسارات به رفتار شخص متصرف بیشتر اهمیت یافته و تا حدودی وضعیت مشابه حقوق آلمان و انگلیس است.

کلیدواژه‌ها: مسئولیت متصرف، حسن نیت، تصرف مادی، تصرف حقوقی، خسارت.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۲۷؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۲/۰۹/۲۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۰۴؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۲/۱۰/۰۶
استاد به این مقاله: حسینی، سیداحمد؛ محقق داماد، سیدمصطفی؛ عیسائی تفرشی، محمد (۱۴۰۲). نقش حسن نیت در مسئولیت متصرف مال غیر با مطالعه تطبیقی در حقوق آلمان، انگلیس و ایران، پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، ۱۰ (۴)، ۱-۲۴.
doi.org/10.22091/CSIW.2024.9584.2430

مقدمه

حسن نیت در بسیاری از نظام‌های حقوقی مفهومی مهم و مورد توجه است. (Mackaay, Leblanc, 2003: 1) اهمیت حسن نیت به اندازه‌ای است که برخی (Gjoni, Peto, 2017: 292) ادعا نموده‌اند حسن نیت مبنایی برای ایجاد و اعمال سایر اصول و قواعد حقوقی محسوب می‌شود. حقوق آلمان به عنوان یکی از مهمترین اعضای خانواده نظام‌های حقوقی نوشته، نقشی کلیدی برای حسن نیت قائل است. همین امر سبب شده تا حقوق این کشور از سوی برخی (Mackaay, Leblanc, 2003: 5) به عنوان الگوی کشورهای عضو خانواده حقوق نوشته معرفی گردد که سعی در پذیرش و توسعه مفهوم حسن نیت داشته‌اند. به علاوه دادگاه‌های این کشور توجه خاصی به حسن نیت دارند و در روابط قراردادی و غیر آن تلاش نموده‌اند تا حسن نیت را در تمام جوانب مدنظر قرار دهند. از جمله زمینه‌هایی که می‌توان شاهد این توجه بود، مسئولیتهای متصرف مال غیر نسبت به خسارات وارده به مال مورد تصرف است. در حقوق انگلیس نیز اگرچه عده‌ای (Dimatteo, Hogg, 2016: 196-198) به مخالفت با پذیرش اصل حسن نیت و ترتیب اثر به آن در روابط افراد برخاسته‌اند؛ اما در مقابل بیان شده که پذیرش حسن نیت باعث رشد و توسعه حقوق می‌شود. در واقع مبهم بودن مفهوم و جایگاه حسن نیت در حقوق انگلیس مانع از ایفای نقش آن نگردیده (Elvin, 2015: 6) و رفته رفته حقوقدانان به این نتیجه رسیده‌اند که در حقوق انگلیس باید به حسن نیت توجه شود. در این بین نقش آفرینی دادگاه‌ها قابل توجه است. زیرا حقوق انگلیس دست و پنجه نرم کردن با مسائل حقوقی و یافتن بهترین راه به صورت موردی را به قضات سپرده است. (Markesins, Unberath, Johnston, 2006: 19) از جمله زمینه‌هایی که می‌توان شاهد تأثیر حسن نیت در تنظیم روابط اشخاص بود، مسئولیتهای ناشی از خسارات وارده به مال تحت تصرف متصرف با حسن نیت است. در حقوق ایران هم حسن نیت مورد توجه واقع شده است. برخی (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹۵: ۲۵۹) در این رابطه ادعا نموده‌اند که حسن نیت یک اصل برگرفته از حقوق غربی نیست، بلکه در لایه‌های متون حقوقی ایران باستان و حقوق اسلام می‌توان به جایگاه مناسب آن دست یافت. یکی از حقوق دانان (جعفری، ۱۳۹۴: ۱۵) توجه به حسن نیت را محصول تمدن بشری دانسته و ادعا نموده: «یکی از اصولی که می‌تواند به قوانین خشک انعطاف بخشد، اصل حسن نیت است». حتی برخی اشاره نموده‌اند که مسئول دانستن متصرف با حسن نیت، عقلاً قبیح است. (کاتوزیان، عباس‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۷۳) اما با این اوصاف، در عمل تحت تأثیر نگاه سنتی حاکم بر فقه، در مورد مسئولیتهای متصرف مال غیر نسبت به خسارات وارده به مال موضوع تصرف فرقی بین متصرف با حسن نیت و غیر آن گذاشته نشده است. این تعارض ظاهری نگارندگان را بر آن داشت تا با مطالعه‌ای تطبیقی در حقوق آلمان، انگلیس و ایران ضمن بررسی راهکار حقوق کشورهای خارجی مورد مطالعه برای حمایت از متصرف با حسن نیت (اعم از تصرفات حقوقی و تصرفات مادی در مال غیر)، به امکان‌سنجی استفاده از راهکارهای مذکور در حقوق داخلی بپردازند. بدیهی است هر

رویکرد کلی در رابطه با تأثیر حسن نیت در مسئولیت متصرف ممکن است با برخی استثنائات در حوزه‌های معین همراه باشد.

اگر چه بررسی‌ها نشان می‌دهد که تلاش حقوق‌دانان در نظام‌های حقوقی مختلف برای ارائه تعریفی جامع و مانع از حسن نیت ناموفق بوده، لکن در بسیاری از موارد می‌توان حسن نیت را به معنای فقدان قصد اضرار و بی‌اطلاعی از واقعیت دانست که در آن شخص جاهل تقصیری در بی‌اطلاعی خویش نداشته است. جهت تبیین موضوع، نوشتار حاضر به دو مبحث تقسیم می‌شود: در مبحث نخست به بررسی نقش حسن نیت در مسئولیت ناشی از تصرفات مادی در نظام‌های حقوقی مورد مطالعه پرداخته می‌شود. در مبحث دوم به نقش حسن نیت در مسئولیت ناشی از تصرفات حقوقی اشاره خواهد شد. در هر مبحث مسئولیت از دو زاویه قراردادی و ضمان قهری بررسی می‌گردد تا مطالب جامعی در اختیار خواننده قرارگیرد.

۱. نقش حسن نیت در مسئولیت ناشی از تصرفات مادی

بخش قابل توجهی از مسئولیتهایی که در اثر خسارات وارده به مال موضوع تصرف، متوجه متصرف می‌گردد، مربوط به تصرف مادی وی در مال غیر است. البته تصرف مادی لزوماً به منزله تصرف مستقیم و فیزیکی نیست بلکه ممکن است شخص به صورت اعتباری و غیرمستقیم در مالی متصرف باشد. (Rahmatian, 2010: 208-211 و حسن‌نژاد، ۱۳۹۴: ۶) اما از حیث مسئولیتهایی که ممکن است در اثر این تصرفات متوجه وی شود، فرقی بین دو حالت مذکور نیست. در ادامه به صورت مختصر به وضعیت حقوق کشورهای مورد مطالعه در برخورد با مسئولیت مذکور اشاره می‌شود:

۱-۱. حقوق آلمان

به طور کلی امکان حمایت از مالک در برابر تجاوز دیگران در قالب ضمان قهری، در حقوق آلمان پذیرفته شده و متعرض باید خسارات وارده به مال دیگری را بپردازد. (Markesins, 2002: 36) اما گاهی اوقات حسن نیت متصرف می‌تواند در اصل یا میزان این مسئولیت اثرگذار باشد. مثلاً ماده (۹۸۹) قانون مدنی آلمان^۱ اشاره نموده اگر مالک استرداد مال خود را از متصرف بخواهد و با استتکاف وی مواجه شود، متصرف مسئول هر خسارتی است که در اثر رفتار او به مال وارد شود. سپس در ماده (۹۹۰) آمده: «(۱) اگر متصرف، زمانی که تصرف را به دست می‌آورد دارای حسن نیت نباشد، مسئولیت او از همان زمان

1. The possessor is, from the date when litigation is pending on, liable to the owner for the damage that occurs because as a result of the possessor's fault the thing deteriorates, is destroyed, or for another reason he cannot return it.

تحصیل تصرف بر اساس مواد... و (۹۸۹) ایجاد خواهد شد. اگر متصرف بعداً از عدم استحقاق خود اطلاع یابد، مسئولیت وی از زمان این اطلاع آغاز خواهد شد...^۱ در ماده (۹۹۱)^۲ حکم ماده (۹۹۰) به تصرفات غیرمستقیم در مال دیگری تسری داده شده است. بنابراین ملاحظه می شود علم متصرف به موضوع و فقدان حسن نیت در وی باعث می شود مسئولیتهای او نسبت به خسارات وارده به اصل مال نه از زمان مطالبه مالک، بلکه از زمان آغاز تصرفات او بر مال محقق گردد. این حکم باعث شده تا برخی (Rahmatian, 2010: 220-221) به صراحت اعلام نمایند که متصرف با حسن نیت مال غیر، مسئولیتی در برابر خسارات وارده به آن نخواهد داشت. بدین ترتیب پیداست که حسن نیت می تواند به صورت مستقیم در مسئولیت متصرف تأثیرگذار باشد.

یکی دیگر از مصادیق تأثیر مذکور را می توان در مورد مسئولیت متصدی مسافرخانه نسبت به خسارات وارده به اموال مسافران دید. در ماده (۷۰۲-الف) قانون مدنی آلمان^۳ ضمن معتبر شناختن شروط محدودکننده مسئولیت در توافقی بین متصدی مسافرخانه و مسافران، مقرر شده در صورتی که ایراد خسارت به اموال مسافران در اثر رفتار عمدی یا توأم با تقصیر سنگین متصدی باشد، شروط محدودکننده مسئولیت بی اعتبار خواهند بود و مسئولیت کامل برای متصدی لحاظ خواهد شد. ناگفته پیداست که ایراد خسارت عمدی یا توأم با تقصیر سنگین به اموال دیگران در مغایرت با حسن نیت قرار دارد و بدین ترتیب تأثیر حسن نیت در مسئولیت متصدی مسافرخانه به عنوان متصرف مال غیر خود را نمایان می سازد.

1. (1) If the possessor, when he obtained possession, was not in good faith, he is liable to the owner starting from the date of the acquisition under sections 987 and 989. If the possessor later discovers that he is not entitled to possession, he is liable in the same way from the date when he obtained the knowledge on. (2) This does not affect a more extensive liability of the possessor for default.
2. (1) Where the possessor derives the right to possession from an indirect possessor, the provision of section 990 with regard to emoluments applies only if the requirements of section 990 are also satisfied by the indirect possessor or litigation is pending against the indirect possessor. (2) If the possessor, on gaining possession, was in good faith, he is nevertheless responsible to the owner for the damage set out in section 989 starting from the date of the acquisition to the extent that he is liable to the indirect possessor.
3. (1) The innkeeper may only be released from liability in advance to the extent that the sum involved exceeds the applicable maximum amount under section 702 (1). Nor may the innkeeper be released from liability even to this extent in the case that the loss, destruction or damage was caused intentionally or with gross negligence by the innkeeper or the helpers of the innkeeper or that it involves things whose acceptance for safekeeping the innkeeper refused contrary to the provisions of section 702 (3).
- (2) The release is only effective if the declaration of the guest has been issued in writing and if it does not include any other provisions.

گاهی اوقات حسن نیت تأثیر خود در مسئولیت متصرف مال غیر را به صورت غیر مستقیم نمایان می‌سازد. یکی از این جلوه‌ها در مواردی است که حسن نیت در احراز تقصیر متصرف و در نتیجه مسئولیت وی اثرگذار است. خصوصاً که اصل اولیه در حقوق مسئولیت مدنی در آلمان، مسئولیت مبتنی بر تقصیر است. در ماده (۹۶۸) قانون مدنی آلمان،^۱ مسئولیت یابنده مال در برابر خسارات وارده به مال منوط به ایراد خسارت عمدی یا ناشی از تقصیر وی دانسته شده است. با توجه به نقش رفتار متعارف در احراز تقصیر و ارتباط مفهوم حسن نیت و رفتار متعارف، می‌توان ادعا نمود که حسن نیت متصرف می‌تواند توسط دادگاه با لحاظ سایر شرایط به منزله نفی تقصیر وی تلقی و باعث سلب مسئولیت از او گردد. مؤید این ادعا را می‌توان در کلام برخی حقوق دانان (Fisher, 2009: 149) یافت که در مورد تشخیص معیارهای مراقبتی مورد انتظار از متصرف مال غیر، ضمن تأکید بر شخصی بودن برخی معیارها، اضافه نموده اند که تقصیر سنگین متصرف، احتمال مسئولیت وی را افزایش می‌دهد زیرا تقصیر سنگین با حسن نیت قابل جمع نیست.

در مواردی که مال تحت تصرف، مصرف یا تلف شده، یکی از دفاعیات مهمی که برای وی در برابر طرح دعوای مسئولیت قابل طرح است، با عنوان «عدم داراشدن»^۲ یا به تعبیری منتهی شدن افزایش دارایی خواننده شناخته شده است. در پرونده (BGH 17.6.1992, BGHZ 118: 383) خواهان و خوانده به عنوان همسر یکدیگر در دادگاه برای پرداخت مستمری توسط خواهان به خوانده توافق نموده بودند. بعداً خواهان به دلیل تغییر در شرایط کاری، ادعای ناتوانی در پرداخت مبلغ تعیین شده را کرده و تقاضای تعدیل آن را نموده این تقاضا مورد قبول دادگاه واقع و برای چند ماه قبل از تاریخ درخواست عطف بما سبق شد. سپس خواهان برای استرداد وجوهی که در ماه‌های گذشته به صورت اضافه پرداخت کرده بود، اقدام به طرح دعوا علیه خوانده نمود. ابتدا در دادگاه بدوی دعوای وی نسبت به بخشی از مبلغ مورد ادعا پذیرفته شد. ولی با تجدیدنظر خواهی از ناحیه خوانده در دعوا کاملاً رد شد. زیرا خوانده ثابت کرد که وجوه دریافتی را صرف هزینه‌های عادی زندگی خود نموده است. (Dannemann, 2009: 271-274) در واقع با عطف بما سبق شدن تعدیل اقساط، خواهان استحقاق باز یافت مقداری از وجوه را که به تصرف خوانده داده شده بود، یافت. اما مصرف این وجوه توسط خوانده بر اساس دفاع مورد اشاره باعث رد دعوای خواهان گردید. نکته مهم در مورد دفاع مذکور این است که صرفاً برای متصرف با حسن نیت در دسترس قرار دارد؛ امری که برخی حقوق دانان (Dannemann, 2009: 139-141) با تحلیل ماده (۸۱۸) قانون مدنی آلمان^۳ بر آن صحه

1. The finder is responsible only for intent and gross negligence

2. disenrichment

3. (1) The duty to make restitution extends to emoluments taken as well as to whatever the recipient acquires by reason of a right acquired or in compensation for destruction, damage or deprivation of the object obtained. (2) If restitution is not possible due to the quality of the benefit obtained, or if the recipient is for another reason unable to make restitution, then he must compensate for its value.

گذاشته‌اند. لذا ملاحظه می‌شود که در حقوق آلمان حسن نیت متصرف چگونه می‌تواند مسئولیت ناشی از تصرفات مادی وی را تحت تأثیر قرار دهد.

در حقوق آلمان ممکن است در اثر یک رابطه قراردادی، شخص بر مال دیگری تصرف مادی یافته و امکان مسئولیت وی بابت خسارات وارده به آن مال ایجاد شود؛ خساراتی که به جای مطالبه آنها مطابق قواعد ضمان قهری، اقدام به مطالبه آنها در قالب مسئولیت قراردادی شود. نکته مهم این است که مسئولیت مذکور همچنان مبتنی بر تقصیر است و صرفاً اثبات این تقصیر در موارد نقض قرارداد با سهولت بیشتری همراه می‌باشد. (HANSE, 2014: 82) قبلاً اشاره شد این امر می‌تواند زمینه مناسبی برای توجه به حسن نیت متصرف ایجاد نماید. به عنوان مثال در پرونده (BGH NJW, 1969: 789) خواهان که به عنوان فروشنده جواهرات در هتل متعلق به خواننده سکونت داشت و از مشتریان قدیمی آنجا بود، خودروی کاری خود را به مسئول مربوطه در هتل داد تا آن را در پارکینگ پارک نماید. در حالیکه در صندوق عقب آن یک جعبه جواهر بود و کلید آن نیز در کنار سوئیچ خودرو قرار داشت. پارکینگ متعلق به هتل نبود. بلکه متعلق به شرکتی بود که جهت ارائه خدمات با هتل قرارداد بسته بود. مسئول مربوطه در هتل خودرو را به یکی از کارگران شرکت ارائه‌دهنده خدمات تحویل داد تا نسبت به پارک خودرو در گاراژ مربوطه اقدام نماید. فردای آن روز وقتی یکی دیگر از کارگران شرکت مذکور خودرو را به مسئول مربوطه در هتل تحویل داد و وی اقدام به آوردن خودرو به جلوی هتل نمود، خواهان برای نشان دادن جواهرات به مشتریان خود صندوق را باز کرد و متوجه شد بدون آسیب به جعبه، تعدادی از جواهرات ربوده شده‌اند. تحقیقات پلیس به نتیجه‌ای نرسید. لذا خواهان اقدام به طرح دعوای مطالبه خسارت بابت تلف جواهرات مذکور علیه مالک هتل نمود که ابتدا در دادگاه بدوی پذیرفته نشد. ولی این تصمیم در دادگاه عالی نقض و دعوای خواهان پذیرفته شد. (Markesins, B & Unberath, Johnston, 2006: 477-478) به تصمیم دادگاه عالی انتقاد شده است. با این مضمون که نمی‌توان خسارات وارده را منتسب به رفتار خواننده دانست، زیرا برای وی قابل پیش‌بینی نبوده که خواهان در خودروی خود جواهرات نگهداری نماید. سپس پاسخ داده شده که با توجه به ارتباط قبلی طرفین، خواننده از شغل خواهان اطلاع داشته و باید پیش‌بینی چنین امری را می‌کرده است. (Markesins, Unberath, Johnston, 2006: 724) ملاحظه می‌شود که نقد و بررسی فوق دایره تقصیر خواننده و قابلیت انتساب خسارات وارده به وی صورت گرفته است. با توجه به ارتباط رفتار متعارف و مفهوم حسن نیت می‌توان چنین نتیجه گرفت که در واقع اگر خواننده از موضوع وجود جواهرات در خودرو اطلاع

(3) The liability to undertake restitution or to reimburse the value is excluded to the extent that the recipient is no longer enriched. (4) From the time when the action is pending onwards, the recipient is liable under the general provisions of law.

نداشت و این بی‌اطلاعی ناشی از تقصیر وی نبود (به تعبیری دارای حسن نیت بود)، مسئولیت وی منتفی می‌شد و این امر دقیقاً همان تأثیر حسن نیت در مسئولیت متصرف از طریق احراز یا عدم احراز تقصیر است. در بحث از مسئولیت در قالب ضمان قهری ملاحظه شد که در برخی نصوص قانونی اشاره شده که در صورت ایراد خسارت ناشی از عمد یا تقصیر سنگین متصدی مسافر خانه، امکان استناد به محدودیت‌های مقرر برای مسئولیت وی منتفی است. باید توجه داشت مسئولیت مذکور می‌تواند در قالب مسئولیت ناشی از نقض قرارداد هم مطرح شود. آنگاه شاهد تأثیر حسن نیت در مسئولیت متصرف مال غیر نسبت به عین مال در قالب مسئولیت قراردادی خواهیم بود. اضافه می‌گردد که براساس ماده (۵۴) قانون حمل و نقل هوایی آلمان^۱ مصوب ۱۹۲۲ شرایط مشابهی در نظر گرفته شده که براساس آن در صورت ارتکاب تقصیر سنگین توسط متصدی یا ایراد خسارت عمدی، امکان استناد به محدودیت‌های مسئولیت مندرج در قانون مذکور از بین می‌رود. در این مورد که در واقع رابطه قراردادی بین مسافر و متصدی حمل و نقل وجود دارد، با توجه به اینکه ایراد خسارت عمدی یا توأم با تقصیر سنگین قابل جمع با حسن نیت نیست، لذا حسن نیت متصرف به منزله امکان محدودیت مسئولیت او خواهد بود.

۲-۱. حقوق انگلیس

در حقوق انگلیس هر رفتار غیرقانونی که با مالکیت دیگری در تضاد باشد، می‌تواند باعث تحقق عنوان غصب^۲ گردد و متصرف را بابت خسارات وارده به مال مسئول نماید و اشاره شده که صرف حسن نیت متصرف به منزله نفی عنوان غصب نیست. (Stuhmcke, 2001: 105-106) به طور کلی احترام به مالکیت در حقوق انگلیس باعث شده تا تلاش شود که تا حد ممکن خسارات وارده به مال دیگری بدون جبران باقی نماند. با این اوصاف بررسی دقیق منابع حقوق این کشور نشان‌دهنده‌ای از تأثیر حسن نیت در مسئولیت متصرف را نمایان می‌سازد. مثلاً قانونگذار انگلیسی در قانون شرکتها مصوب ۲۰۰۶ بعد از پرداختن به مبحث تقسیم دارایی شرکت میان شرکا، در ماده (۸۴۷)^۳ اشاره نموده که اگر در تقسیم، مقررات مربوطه

1. ... If, in the case of carriage in a military aircraft, luggage or other goods carrying or carrying the carriage are destroyed or damaged by an accident, the holder of the aircraft shall be obliged to take the to compensate for any damage caused. The liability shall be limited to a maximum amount of 1,700 euros for each transport, unless the damage has been caused intentionally or by gross negligence by the holder or his people in the execution of their directions. (3) § § 40 and 45 (3) as well as § § 48 and 49 shall apply accordingly. (4) Liability shall not be excluded or limited in advance by agreement

2. conversion

3. (1) This section applies where a distribution, or part of one, made by a company to one of its members is made in contravention of this Part. (2) If at the time of the distribution the member knows or has reasonable grounds

رعایت نشود، دریافت کننده مال تا معادل ارزش مال دریافتی یا بخشی از آن حسب مورد مسئول خواهد بود. اما این مسئولیت منوط به اطلاع وی از نقض قوانین در تقسیم دانسته شده است؛ اطلاعی که در واقع نافی حسن نیت وی است و به نوعی فقدان حسن نیت شرط این مسئولیت می باشد. در نتیجه چنانچه متصرف با حسن نیت باشد، از این حیث مسئولیتی ندارد و حسن نیت وی به صورت مستقیم در مسئولیتش اثرگذار خواهد بود.

علاوه بر این اگرچه در حقوق انگلیس، حسن نیت متصرف را نافی عنوان غصب ندانسته اند، اما در رابطه با مسئولیت نسبت به خسارات وارده بر مال، برخلاف حقوق داخلی با مسئولیت عینی مواجه نیستیم. بلکه برای مسئولیت متصرف لازم است خسارات مورد نظر به رفتار نامتعارف وی منتسب باشند. مثلاً در پرونده شرکت با مسئولیت محدود ربات آرنای علیه واترفیلد ((Robot Arenas Ltd v Waterfield [2010] EWHC 115(QB)) خوانده زمینی را از خواهان خریداری نموده و مقداری تجهیزات در زمین باقی مانده بود. وی به نماینده فروشنده خطاری جهت برداشتن تجهیزات ارسال نمود. ولی با وجود گذشتن ۵ هفته اقدامی در این خصوص صورت نگرفت. لذا خوانده تجهیزات را از بین برد و بعداً با طرح دعوی مسئولیت مبتنی بر غصب از ناحیه خواهان مواجه شد. ولی دادگاه رفتار وی را متعارف و منطبق بر موازین حسن نیت دانست و از محکوم نمودن او خودداری نمود. (Bridge, 2015: 99) ملاحظه می شود حسن نیت متصرف مال غیر، می تواند انتساب خسارات به رفتار وی و در نتیجه تحقق مسئولیت نسبت به او را منتفی سازد. همچنین اشاره شده که حسن نیت متصرف در دعوی مسئولیت مبتنی بر غصب، اگر نتواند اصل مسئولیت را از دوش وی بردارد، ممکن است با تشخیص دادگاه موجب کاهش مسئولیت او گردد. (Bridge, 2015: 117)

علاوه بر این، اختیارات وسیع دادگاه در حقوق انگلیس باعث شده تا بتواند به منظور جلوگیری از بی عدالتی در حق متصرف، با در نظر داشتن جمیع اوضاع و احوال حاکم بر پرونده، رضایت ضمنی خواهان مبنی بر تصرف در مالش را احراز نموده و بدین طریق از اساس تحقق تعدی به مال او را منتفی بداند تا مسئولیت از دوش خوانده برداشته شود. (Harpwood, 2009: 215-216) این اختیار می تواند در جهت عکس نیز مورد استفاده قرارگیرد. یعنی اگر خوانده ابتدا اجازه تصرف در مال را داشته ولی بعداً با سوء نیت از این اجازه سوء استفاده نموده و سبب بروز بی عدالتی در حق خواهان گردیده است، دادگاه

for believing that it is so made, he is liable— (a) to repay it (or that part of it, as the case may be) to the company, or (b) in the case of a distribution made otherwise than in cash, to pay the company a sum equal to the value of the distribution (or part) at that time. (3) This is without prejudice to any obligation imposed apart from this section on a member of a company to repay a distribution unlawfully made to him. (4) This section does not apply in relation to— (a) financial assistance given by a company in contravention of section 678 or 679, or (b) any payment made by a company in respect of the redemption or purchase by the company of shares in itself.

می‌تواند از آغاز تصرفات خواننده، «تعدی»^۱ را محرز دانسته و بر این اساس به بررسی مسئولیت متصرف بپردازد. (Harwood, 2009: 235) به نظر می‌رسد یکی از مهم‌ترین عواملی که دادگاه در بررسی شرایط جهت احراز رضایت ضمنی خواهان برای نفی عنوان تعدی یا بالعکس توسعه مفهوم آن در حق خواننده در نظر می‌گیرد، حُسن یا سوءنیت وی خواهد بود و بدین ترتیب حسن نیت متصرف به صورت غیر مستقیم در مسئولیت او اثر می‌گذارد.

در حقوق انگلیس همانند آلمان در مواردی که مال تحت تصرف، تلف یا مصرف شده باشد، یکی از دفاعیات قابل استناد برای خواننده، «عدم‌داراشدن» است و این دفاع در صورتی که خواننده فاقد حسن نیت باشد، قابل استناد نیست. (SCOTT, Mistaken Improvers and a Recognizable Law of Unjust Enrichment. in: Rickett, Grantham, 2008: 259) بامسئولیت محدود تجاری میلستون (Niru Battery Manufacturing Company v. Milestone Trading Ltd. [2003] EWCA Civ 1446, [2004] 1 All E.R.) بود، با استفاده از اعتبار اسنادی مبلغ ۵/۸ میلیون دلار به خواننده پرداخت نمود و این در حالی بود که اموال موضوع بارنامه از قبل به دیگری فروخته شده بود و یکی از مدیران شرکت خواننده با وجود اطلاع از این امر اقدام به دریافت وجه از خواهان کرد و سپس این وجه را صرف هزینه‌های شرکت نمود. خواهان برای استرداد وجوه اقدام به طرح دعوا نمود و خواننده در مقام دفاع به عدم‌داراشدن و تغییر شرایط در اثر انتقال وجه به شخص ثالث استناد کرد. در این شرایط دادگاه با تفکیک حالتی که تغییر شرایط با حسن نیت یا سوءنیت صورت گرفته باشد، اجازه استفاده از دفاع مذکور را به خواننده نداد. دادگاه تجدیدنظر نیز در مقام تأیید این حکم اشاره نمود که در چنین شرایطی باید توجه شود که مجاز نمودن خواننده به استفاده از این دفاع، ناعادلانه یا برخلاف وجدان یا نامنصفانه نباشد و در این راستا می‌توان به اطلاع دریافت‌کننده از موضوع توجه کرد. (BURROWS, 2004: 276-278) پس به نظر می‌رسد فقدان حسن نیت متصرف باعث سلب امکان استفاده از این دفاع شده است.

در حقوق انگلیس همانند آلمان، امکان تحقق مسئولیت قراردادی برای متصرف مال غیر هست. در حقوق این کشور نیز حسن نیت متصرف می‌تواند در مسئولیت قراردادی وی مؤثر باشد. یکی از مصادیق تأثیر حسن نیت متصرف در مسئولیت وی را می‌توان جدول شماره (۶) قانون حمل و نقل تجاری مصوب ۱۹۹۵ مشاهده نمود. در ماده (۳) این جدول آمده که با جمع شرایطی، متصدی حمل و نقل در رابطه با خسارات وارده به اموال مسافران مسئول است. در مواد (۷) و (۸) جدول مذکور محدودیت‌هایی برای میزان مسئولیت متصدی لحاظ شده و سپس در ماده (۱۳) این جدول اشاره شده اگر متصدی حمل عمداً

1. trespass

به اموال مسافران خسارت وارد آورد یا خسارت ناشی از تقصیر متصدی در حالت علم وی به ایراد خسارت باشد، نمی تواند از محدودیت های مذکور بهره ببرد. بدیهی است اعمال مذکور در تضاد با حسن نیت قرار دارند و در واقع این ماده در مقام برخورد با فقدان حسن نیت متصدی حمل به عنوان متصرف برآمده است. لذا حسن نیت وی می تواند باعث استفاده از محدودیت های مذکور و کاهش مسئولیت قراردادی او گردد.

علاوه بر این، یکی از زمینه هایی که توجه خاصی به حسن نیت متصرف گردیده، روابط امانی است. این روابط می توانند دایره گسترده ای داشته باشند، مثلاً در موردی که مالی با شرط ذخیره مالکیت به دیگری فروخته می شود، حقوق انگلیس اعتقاد به تحقق ید امانی برای خریدار دارد. (Hudson, 2004: 276) همچنین است در موردی که مالی برای انجام برخی امور بر روی آن در اختیار دیگری قرار داده می شود (Hudson, 2004: 250) و... در این موارد عمدتاً توجه به حسن نیت متصرف از رهگذر احراز تقصیر وی در نگهداری مال موضوع تصرف صورت می پذیرد. قبلاً اشاره شد ارتباط رفتار متعارف و حسن نیت چگونه می تواند باعث تأثیر غیر مستقیم حسن نیت در مسئولیت متصرف گردد که این موضوع در مورد ایادی امانی هم صدق می نماید.

به طور کلی یکی از ویژگی های بارز حقوق انگلیس، توجه محاکم این کشور به معقول و متعارف بودن احکام خود و پذیرش آن توسط وجدان جمعی جامعه است؛ اگرچه چندان قابل توجیه با اصول و قواعد حقوقی نباشد. (Beswick, 2015: 17) این امر اگر چه ممکن است نتیجه نهایی پرونده های مطروحه در دادگاه های این کشور را تا حدودی مبهم و غیر قابل پیش بینی نماید و از این حیث قابل انتقاد به نظر برسد؛ اما اختیار وسیعی به دادگاه می دهد تا در اتخاذ تصمیم خود عوامل متعددی را مدنظر قرار دهد. با توجه به فضای حاکم بر حقوق انگلیس و تمایل دادگاه های این کشور به حمایت از متصرف با حسن نیت از یک سو و نفوذ عمیق مفهوم حسن نیت در وجدان جمعی جامعه از سوی دیگر، به نظر می رسد یکی از عوامل مهمی که در این راستا مورد توجه قرار می گیرد، حسن نیت متصرف است. زیرا محکومیت متصرف با حسن نیت به پرداخت خسارت وارده به مال می تواند در برخی موارد بازخورد نامطلوبی در سطح جامعه داشته باشد و همین امر کافی است تا دادگاه با استفاده از اختیار وسیع خود نتیجه دیگری را رقم بزند.

۳-۱. حقوق ایران

در حقوق ایران متصرف مال غیر می تواند به جهات مختلفی در قبال خسارات وارده به مال مسئول شناخته شود و در این راستا توجه کمتری به حسن نیت وی شده است. خصوصاً آنکه به تعبیر برخی (دیلمی، ۱۴۰۱: ۱۵۴) این امر جنبه پیشگیرانه نیز در سطح جامعه دارد. هرگونه تصرف بدون اذن در مال دیگری می تواند مصداق غصب باشد که مسئولیت عینی را متوجه متصرف نموده و او را مشمول قاعده «یؤخذ الغاصب بأشق الاحوال» می گرداند که می تواند موجب تحمیل مسئولیتهای سنگین بر وی شود. (محقق

داماد، ۱۳۹۳: ۸۵) ازطرفی چنانچه اذن درتصرف موجود باشد اما متصرف ازحدود اذن خارج شود، باز هم امکان تحقق عنوان غصب و بروز مسئولیت عینی وجود دارد. در فقه نیز اشاره شده که تصرفات مشتری بر مبیع در فرض بطلان بیع مشمول احکام غصب است. (مروج جزائری، بی تا: ۲۷۰) اطلاق و عموم این احکام و موارد مشابه آن باعث می شود دایره مسئولیت متصرف مال غیرگسترش قابل توجهی یافته و بحث از تأثیر حسن نیت در مسئولیت وی دشوار شود. با این همه، می توان مواردی را یافت که تاحدودی نشان از توجه به حسن نیت متصرف دارند. مثلاً همان فقیهی که به شمول احکام غصب بر تصرفات مشتری نسبت به مبیع در فرض بطلان بیع اشاره کرده، در جای دیگر از اثر خود اجمالاً اشاره کرده که قاعده «یؤخذ الغاصب بأشق الاحوال» باید به صورت محدود مورد استفاده قرارگیرد و برخلاف نظر مشهور در قابلیت استفاده آن برای حالتی که مشتری جاهل به فساد بیع باشد، تردید نموده است. (مروج جزائری، بی تا: ۳۶۴-۳۶۹ و ۶۰۶-۶۰۷) برخی حقوق دانان (نعمت اللهی، سیدعلی روته، ۱۳۹۹: ۱۳ و ۱۵ و ۴۷) نیز بیان داشته اند عبارت «أخذ» در این قاعده به معنای مجازات است ولذا اعمال قاعده مذکور در حق اشخاصی که صرفاً در حکم غاصب واقع شده اند و سوءنیت نداشته اند، روا نیست.

علاوه بر این برخی فقها با در نظر داشتن قاعده «ما لا یضمن بصحیحه لا یضمن بفاسده» تلاش نموده اند دایره مصادیق غصب در اثر بطلان قرارداد را کاهش دهند و به عنوان مثال مدعی شده اند در فرض بطلان اجاره، نظر مشهور بر عدم ضمان مستأجر نسبت به تلف مال بدون تعدی و تفریط است. (مروج جزائری، بی تا: ۱۴۶) در این رابطه استدلال شده که در چنین مواردی، چون مالک حتی با فرض بطلان عقد، باز هم رضایت بر تصرفات طرف مقابل داشته، نمی توان ضمانتی متصور بود. (مروج جزائری، بی تا: ۱۶) این استدلال به سایر عقود امانی تسری داده شده (مروج جزائری، بی تا: ۱۵۷) و حتی به عقیده برخی حقوق دانان (محقق داماد، ۱۳۹۸، ۱: ۴۳۹) می توان در صورت فسخ قرارداد و عدم مطالبه مالک برای استرداد مال از طرف مقابل، رضایت وی را برای تصرف در مال به صورت ضمنی احراز نمود و مسئولیت ناشی از غصب را ازدوش متصرف برداشت؛ امری که مشابه آن در اقدام دادگاه های انگلیس مبنی بر احراز رضایت ضمنی مالک بر تصرف دیگران در مال خود ملاحظه شد. اگرچه صراحتی در این رابطه مشاهده نمی شود، اما با لحاظ توجه فقه به حسن نیت، شاید بتوان ادعا کرد یکی از دلایل تلاش فقها برای محدود نمودن دامنه قاعده «یؤخذ الغاصب بأشق الاحوال» و مصادیق غصب، حمایت از متصرف با حسن نیت بوده است؛ نگاهی که به تأیید برخی حقوق دانان (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۳، ۲: ۱۷۵) رسیده است.

برخی دیگر (کاتوزیان، عباس زاده، ۱۳۹۲: ۱۷۰) با نگاهی تحولی به موضوع بیان داشته اند مسئول دانستن متصرف با حسن نیت نسبت به پرداخت بدل مال در فرض تلف آن، منصفانه نیست. ایشان در تبیین دیدگاه خود افزوده اند وقتی اماره ید در بازار مسلمین به رسمیت شناخته شد، منطقی نیست کسی که

با اتکا به اماره تصرف اقدام به احراز مالکیت دیگران و دریافت مال از ایشان نموده، با مشخص شدن عدم مالکیت انتقال دهند، با مسئولیتهای ناشی ازغصب مواجه گردد. (کاتوزیان، عباسزاده، ۱۳۹۲: ۱۷۳) خصوصاً آنکه فقه حرمت مال مسلمان را با خون او برابر می داند ولی بعضاً حمایت هایی از جانی می گردد و اینکه هیچ حمایتی از متصرف مال غیر نگردد توجیهی ندارد. (کاتوزیان، عباسزاده، ۱۳۹۲: ۱۷۴) مبتنی بر همین رویکرد، برخی (جعفری، ۱۳۹۴: ۲۴۷) اشاره نموده اند مسئول دانستن ورثه امین نسبت به مال براساس احکام غصب، در فرض بی اطلاعی آنها از عدم تعلق مال به مورث خود، برخلاف اصل حسن نیت و قابل انتقاد است.

حمایت از متصرف با حسن نیت در حقوق داخلی بعضاً ازدقت درنصوص قانونی هم قابل برداشت است. ماده (۱۵۴) قانون تجارت بیان داشته: «به شریک با مسئولیت محدود فرع نمی توان داد مگر در صورتی که موجب کسر سرمایه او در شرکت نشود. اگر در نتیجه ضررهای وارده سهم الشرکه شریک با مسئولیت محدود کسر شد، مادام که این کمبود جبران نشده تأدیة هر ربح یا منفعتی به او ممنوع است. هرگاه وجهی برخلاف حکم فوق تأدیة گردید، شریک با مسئولیت محدود تا معادل وجه دریافتی مسئول تعهدات شرکت است. مگر در موردی که با حسن نیت و به اعتبار بیلان مرتبی وجهی گرفته باشد». فرع مورد اشاره در این ماده می تواند هر مالی را شامل شود. نکته مهم این است که مطابق این ماده اگر دریافت کننده، با حسن نیت باشد و به یک بیلان مرتب جهت دریافت فرع اعتماد نموده باشد، مسئولیت از دوش او برداشته می شود. این ماده را می توان تا حدودی شبیه ماده (۸۴۷) قانون شرکتهای مصوب ۲۰۰۶ در انگلیس دانست که شرح آن گذشت.

همانند حقوق آلمان، در حقوق داخلی هم مسئولیتهای محض و عینی به عنوان یک استثنا نگریسته شده اند. در این رابطه برخی (بادینی، ۱۳۹۴: ۶۱۰) ادعا نموده اند که عصر حاضر عصر احیای مسئولیت مبتنی بر تقصیر است و مسئولیت محض را فاقد کارایی دانسته اند. شرط بودن رابطه سببیت برای ضمان ناشی از تعدی یا تقریط در نوشته های فقهی دیده می شود و بر همین اساس پیشنهاد شده که جز در موارد غصب به معنای خاص آن، مسئولیت متصرف منوط به انتساب خسارات به رفتار وی باشد. (عامری، ۱۳۹۵: ۷۳-۷۴) پیشنهادی که با تأسی از حقوق کشورهای خارجی مورد مطالعه، می تواند فتح بابی برای تحول در حوزه مسئولیتهای متصرف مال غیر باشد. به علاوه ماده (۳) قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹ اختیار تعیین میزان، طریقه و کیفیت جبران خسارت را به دادگاه سپرده است. سپس در ماده (۴) همین قانون اشاره شده دادگاه می تواند در برخی شرایط نسبت به تخفیف میزان خسارات اقدام نماید. از دقت در بندهای ماده، به ویژه بند (۲) می توان امید داشت که در صورت حسن نیت خواننده، دادگاه شرایط رفتار وی را به نحوی تفسیر نماید که غفلت قابل اغماض مندرج در بند مذکور محقق دانسته شده تا بتوان در میزان مسئولیت خواننده تخفیف داد. خصوصاً آنکه اطلاق عبارات این دو ماده به نحوی است که هرنوع

زیانی را شامل می‌گردد.

تا آنجا که بررسی‌های نگارندگان نشان می‌دهد، در حقوق داخلی برخلاف حقوق آلمان و انگلیس، دفاعی با عنوان «عدم داراشدن» در فرض مصرف شدن مال توسط متصرف پذیرفته نشده است. اما با لحاظ سابقه تاریخی حقوق داخلی مبنی بر تمایل به اقتباس از حقوق فرانسه، می‌توان انتظار داشت که حقوق ایران، با فرض عدم تمایل به استفاده از حقوق آلمان و انگلیس، از حقوق این کشور بهره‌برده و به تأثیر حسن‌نیت در این حوزه توجه نماید. در این رابطه ماده (۱۲۳۸) قانون مدنی فرانسه در قسمت اخیر خود بیان داشته: «پول یا مال تأدیه شده از سوی مدیون را از متعهد لهی که با حسن‌نیت آن را مصرف کرده، نمی‌توان مسترد داشت؛ هر چند تأدیه آن از سوی کسی که مالک نبوده یا اهلیت استیفا نداشته، صورت گرفته باشد» در این ماده مشابه آنچه در حقوق آلمان و انگلیس با عنوان دفاع عدم داراشدن ذکر شد، مشاهده می‌گردد. در نتیجه با فرض اقتباس از حقوق فرانسه، باز هم مقصد همانی است که حقوق آلمان و انگلیس به آن دست یافته‌اند.

در حقوق داخلی امکان ایجاد مسئولیت برای متصرف مال غیر در چارچوب روابط قراردادی دور از ذهن نیست. در مقایسه با حقوق آلمان و انگلیس توجه کمتری به تأثیر حسن‌نیت در مسئولیت موردنظر شده است. با این اوصاف می‌توان نشانه‌هایی از توجه حقوق داخلی به تأثیر حسن‌نیت متصرف در مسئولیت او یافت. مثلاً اشاره شده وکالت جزء عقود مبتنی بر حسن‌نیت است و در چنین عقود اگر متعهد اقدامات خود را با حسن‌نیت ترتیب داده باشد، نمی‌توان وی را بابت نقض قرارداد مسئول دانست. (جعفری، ۱۳۹۴: ۱۹۶) علاوه بر این با لحاظ وحدت بنیادین مسئولیت قراردادی و ضمان قهری که مورد تأکید برخی (صفایی، رحیمی، ۱۳۹۷: ۴۴-۴۵) واقع شده، می‌توان از ظرفیت مواد (۳) و (۴) قانون مسئولیت مدنی در مسئولیت قراردادی نیز بهره برد.

بنابراین مشاهده می‌شود ظرفیت‌هایی در حقوق داخلی موجود است که با استفاده از آنها می‌توان تا حدودی امکان حمایت از متصرف با حسن‌نیت در دعاوی مسئولیت را فراهم نمود. به تعبیر برخی حقوق دانان (کاتوزیان، عباس‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۸۴) بی‌توجهی به حسن‌نیت در حقوق داخلی نمی‌تواند دوام چندانی داشته باشد. زیرا این امر از نیازهای ضروری جامعه امروزی است. تفکیک بین شخص غاصب و در حکم غاصب از حیث مسئولیت توسط مقنن و حقوق دانان می‌تواند نقطه عطفی در این راستا باشد تا در گام‌های بعدی زمینه برای تصریح قانونی به امکان سلب یا کاهش مسئولیت متصرف به دلیل حسن‌نیت وی فراهم آید.

۲. نقش حسن‌نیت در مسئولیت ناشی از تصرفات حقوقی

تصرف حقوقی در مال دیگران اعم از منقول و غیر منقول، امروزه بسیار شایع و تبدیل به نیازی ضروری برای

رونتق تجارت شده است. وجود عقد وکالت و قراردادهای مشابه که باعث می شود افراد به جای دیگران اقدام به انجام معاملات و تصرفات حقوقی در اموال ایشان نمایند. در آلمان حدود ۲۵ درصد از معاملات غیر منقول توسط نمایندگان منعقد می شود. (Hertel, Wicke, 2005: 23) در حقوق انگلیس اشاره شده که روابط قراردادی یکی از مهم ترین دلایل ایجاد ارتباط بین دارایی خود و دیگران است. (Ramaekers, 2017: 3) در حقوق داخلی نیز وضع مشابهی حاکم است. علاوه بر این در مواردی که تصرفات مذکور بدون اذن بوده اند نیز مشمول عنوان تصرف حقوقی در مال غیر هستند. همچنین باید توجه داشت ممکن است در بسیاری از موارد، شخص هم تصرف مادی و هم تصرف حقوقی در مال غیر نموده باشد. طبیعتاً چنانچه این تصرفات حقوقی باعث ایراد خسارت به مالک شوند با جمع سایر شرایط، امکان تحقق مسئولیت برای متصرف وجود دارد. در ادامه مختصراً به وضعیت حقوق کشورهای مورد مطالعه در برخورد با مسئولیت مذکور اشاره می شود. بدیهی است به جهت اجتناب از تکرار مطالب مشترک بین مسئولیت ناشی از تصرفات مادی و حقوقی، مطالب این قسمت مختصرتر خواهند بود:

۱-۲. حقوق آلمان

در حقوق آلمان فرض مسئولیت متصرف نسبت به عین مال دیگران در اثر تصرف حقوقی دور از ذهن نیست: چنانچه به هر دلیلی قرار بر استرداد اصل مال از خریدار مال غیر باشد، آنگاه از باب تصرف حقوقی در مال غیر (خرید مال غیر) امکان تحقق مسئولیت برای وی خواهد بود؛ خصوصاً در موردی که اصل مال از بین رفته باشد. اما در این حالت حسن نیت وی در مسئولیتش بی تأثیر نیست. مطابق ماده (۸۱۹) قانون مدنی آلمان^۱ مسئولیت وی نسبت به خسارات وارده به عین مال از تاریخ اطلاع وی نسبت به عدم استحقاق خود است. یعنی اگر شخص در زمان خرید مال از عدم استحقاق فروشنده نسبت به آن اطلاع نداشته و بعداً اطلاع یابد، فقط از همان زمان در قبال تلف عین مال مسئول است. همچنین آنچه در رابطه با دفاع عدم دارا شدن در مبحث قبل بیان شد، در مورد مسئولیت ناشی از تصرفات حقوقی هم جریان دارد. لذا با وجود محدود بودن مباحث مطرح شده در حقوق آلمان در باب مسئولیت ناشی از تصرف حقوقی در مال غیر در حوزه ضمان قهری، حسن نیت متصرف حقوقی مال غیر در مسئولیت وی اثرگذار است.

1. (1) If the recipient, at the time of receipt, knows of the defect in the legal basis or if he learns of it later, then he is obliged to make restitution from the moment of receipt or of obtaining knowledge of the defect to make restitution as if the claim for restitution had been pending from this time on. (2) If the recipient, in accepting the performance, violates a statutory prohibition or public policy, then he is likewise under the same obligation from receipt of payment onwards.

تصرف حقوقی در مال غیر می تواند به خودی خود مصداق نقض یک رابطه قراردادی بین متصرف و دیگران (عمدتاً مالک) بوده و موجبات مسئولیت او را بر اساس قرارداد فراهم آورد. در این حوزه نیز همانند آنچه در مبحث قبل اشاره شد، مسئولیت مبتنی بر تقصیر است. این امر با لحاظ ارتباط مفهوم رفتار متعارف و حسن نیت سبب می شود در مواردی که خواننده دعوای مسئولیت قراردادی، با حسن نیت است، بتوان تقصیر وی را منتفی دانست و مسئولیت را از دوش وی برداشت.

۲-۲. حقوق انگلیس

در حقوق انگلیس همانند آلمان، حسن نیت متصرف در تصرفات حقوقی نسبت به مال غیر در مسئولیت وی مؤثر است. یکی از مصادیق شایع بروز مسئولیت در اثر تصرف حقوقی در مال غیر در قالب نمایندگی و وکالت از طرف مالک محقق می شود؛ در حالی که چنین اختیاری در زمان انجام تصرف وجود نداشته است. اما در صورت حسن نیت متصرف، ممکن است مسئولیت از دوش وی برداشته شود. در پرونده هولینز علیه فلاور (Hollins v Fowler (1875) LR 7 HL 757) دیوان عالی انگلیس اعلام نمود اگر شخصی با اعتقاد توأم با حسن نیت به عنوان نماینده دیگری در مال وی تصرف نماید، نمی توان وی را غاصب دانست. (Bridge, 2015: 95) قاضی بلکبرن در این پرونده بیان داشته: «... تا حد ممکن، وقتی وجود قواعد حقوقی از پیش ثابت شده باعث ایجاد مشقت در تجارت می شود، وظیفه مقنن است که آن را عوض نماید» (https://swarb.co.uk/hollins-v-fowler-hl-1875 access date: 2022/2/20) یعنی اگرچه در حقوق انگلیس، کسی که بدون اذن در مال دیگری، تصرفات حقوقی مغایر با حقوق مالک نموده، غاصب محسوب شده و مسئول است؛ اما اگر اجرای این اصول و قواعد کلی، منجر به ایجاد مشقت و مسئولیت برای شخصی شود که با حسن نیت بوده و تصور نمایندگی داشته، چنین وضعیتی از حیث رونق در تجارت مطلوب نیست و لازم است در رویکرد موجود بازنگری شود. اصرار قضات انگلیسی به لزوم برخی اصلاحات باعث شد در برخی نصوص قانونی به حمایت از متصرف با حسن نیت پرداخته شود. مثلاً بند ۱ ماده ۵ قانون اختیارات وکیل مقرر نمود: «شخصی که به عنوان وکیل انتخاب شده و در حالی پیرو این اختیار عمل می کند که در زمان عمل او، حق مذکور از وی سلب شده، نباید بابت این سلب اختیار متحمل مسئولیت (چه در برابر موکل چه در برابر اشخاص دیگر) شود. مشروط بر اینکه از سلب اختیار خود اطلاع نداشته باشد»^۱ حمایت از متصرف با حسن نیت در برابر ادعای مطالبه خسارت در این ماده

1. (1) A donee of a power of attorney who acts in pursuance Protection of the power at a time when it has been revoked shall not, by of donee and reason of the revocation, incur any liability (either to the donor third persons where power or to any other person) if at that time he did not know that the of attorney power had been revoked.

مشهود است.

در برخی تألیفات حقوق انگلیس نیز به لزوم حمایت از متصرف باحسن نیت (در چارچوب روابط نمایندگی) در برابر ادعای مطالبه خسارت اشاره شده است. (Tettenborn, 2018: 25) بنابراین اگر در اثر اقدام وکیل، اصل مال ازید مالک خارج شود و قابلیت اعاده نیز به هر دلیلی منتفی شود، وی مسئولیتی در باب خسارات ناشی از این امر در برابر مالک نخواهد داشت. همچنین اگر مالک موفق شود مال را از طرف معامله با وکیل پس بگیرد، طرف معامله نیز نمی تواند بابت از دست دادن عین مال، ادعای مطالبه خسارت علیه وکیل داشته باشد و صرفاً حق استرداد ثمن را دارد.

یکی دیگر از مصادیق حمایت از متصرف مال غیر در حقوق انگلیس، مواد (۲۱۳) تا (۲۱۵) قانون ورشکستگی مصوب ۱۹۸۶ است. در مواد (۲۱۳) و (۲۱۴) این قانون به امکان مسئول دانستن اشخاصی اشاره شده که با حيله و فریب، اموال شرکت را به دیگران انتقال داده اند و بعداً مدیر تصفیه اقدامات آنها را فاش نموده است. در ماده (۲۱۵) هم به امکان مسئول دانستن انتقال گیرنده با تشخیص دادگاه اشاره شده است. سپس در بند (۳) همین ماده، انتقال گیرنده باحسن نیت را از مسئولیت مبرا دانسته است. از آنجا که خرید مال دیگری هم نوعی تصرف حقوقی در مال غیر است، می توان این مورد را از مصادیق تأثیر حسن نیت در مسئولیت ناشی از تصرف حقوقی در مال غیر دانست.

به طور کلی، همچون حقوق آلمان، رویکرد حقوق انگلیس در حوزه ضمان قهری مبنی بر حمایت از متصرف باحسن نیت در مسئولیت های مبتنی بر تقصیر در مورد تصرفات حقوقی هم جریان دارد. در این رابطه دادگاه با استفاده از ابزار تفسیر و تمرکز بر مفهوم وظیفه مراقبت، اقدام به محدود نمودن موارد مسئولیت می کند. (Harpwood, 2009: 27) اختیار دادگاه در این زمینه به قدری وسیع است که حتی می تواند در مورد اصل وجود وظیفه مراقبت و بقای آن تصمیم بگیرد. (Harpwood, 2009: 31) با توجه به رویکرد محاکم انگلیس مبنی بر حمایت از متصرف باحسن نیت، اگر وجود وظیفه مراقبت یا گستردگی دامنه آن در یک مورد خاص باعث مسئول دانستن متصرف باحسن نیت نسبت به خسارات وارده به اصل مال شود، بعید نیست با استفاده از اختیار خود این وظیفه را منتفی بدانند تا مسئولیت متصرف باحسن نیت منتفی شود.

در حقوق انگلیس به جهت گستردگی استفاده از روابط نمایندگی در حوزه تجارت، توجه خاصی به این روابط شده است. اقدامات نمایندگان که عمدتاً در قالب تصرف حقوقی است، می تواند منجر به ایجاد مسئولیت قراردادی برای آنها شود. اما حسن نیت ایشان مانع بزرگی برای این مسئولیت است. ماده (۱۸۲) قانون حقوق اموال با عنوان «حمایت از وکیل»^۱ در این راستا مقرر نموده: «اختیارات اعطایی به هر شخصی در این قانون باید مطابق قانون فرض شوند و نباید وکیل باحسن نیت را به صرف

اینکه برخی از این اختیارات را اِعمال نکرده، مرتکب تقصیر یا نقض وظیفه دانست»^۱ حمایت از وکیل با حسن نیت در برابر مسئولیت ناشی از تصرفات حقوقی که در مال موکل انجام می‌دهد، در این ماده مشهود است. لذا اگر در اثرتصرف حقوقی وی به مال خسارتی وارد شده یا مال به نحوی از دسترس مالک خارج شود که قابل اعاده به وی نباشد، در صورت رعایت موازین حسن نیت از جانب وکیل، نمی‌توان به صرف اینکه در انجام این اعمال حقوقی برخی اختیارات استفاده نشده‌اند، وی را مسئول دانست.

ماده (۱۹۵) قانون شرکتها مصوب ۲۰۰۶ در مورد معامله شرکت با مدیران خود نسبت به دارایی‌های اساسی شرکت مقرر نموده چنانچه این معاملات برخلاف قانون باشد، طرفین معامله و هر مدیری در شرکت که این معامله را تجویز نموده باشد، مسئول است. سپس در ادامه علاوه بر طرف معامله‌ای که از نقض قانون بی‌اطلاع بوده، از مدیری که با رعایت حسن نیت، بررسی‌های لازم را برای انطباق معامله با قوانین و مقررات به عمل آورده، سلب مسئولیت نموده است. در بند (۲) این ماده غیرممکن شدن استرداد اصل مال یا از بین رفتن آن در اثر معاملات مذکور، مورد اشاره قانونگذار واقع شده تا مهرتأییدی باشد بر امکان مسئولیت مدیران و طرف معامله نسبت به عین مال؛ مسئولیتی که با توجه به ارتباط بین مدیران و شرکت می‌تواند چهره قراردادی داشته و البته به شرح پیش گفته در صورت حسن نیت شخص از دوش او برداشته شود.

۳-۲. حقوق ایران

در حقوق ایران همانند بحث از مسئولیت ناشی از تصرفات مادی، در حوزه مسئولیت ناشی از تصرفات حقوقی نیز حمایت چندانی از متصرف نشده است. با این وجود، صورت‌گرایی در حوزه مسئولیت مدنی مورد انتقاد حقوق‌دانان (بادینی، ۱۳۹۴: ۸۲) واقع شده است. در فقه هم تلاش‌هایی برای عدم قابلیت استناد به برخی ادله ضمان در باب تصرفات حقوقی در مال غیر صورت گرفته است. (مروج جزائری، بی‌تا: ۱۱۶-۱۱۸) به علاوه، ماده (۶۶۶) قانون مدنی در رابطه با مسئولیت ناشی از اقدامات وکیل بیان داشته: «هرگاه از تقصیر وکیل خسارتی متوجه موکل شود که عرفاً وکیل مسبب آن محسوب می‌گردد، مسئول خواهد بود» با توجه به تأکید ماده مذکور بر انتساب عرفی خسارات به وکیل و با تکیه بر ابزار تفسیر، می‌توان انتظار داشت در مواردی که وکیل با حسن نیت بوده، دادگاه شرایط را به نحوی

1. (1). The powers given by this Act to any person, and the covenants, provisions, stipulations, and words which under this Act are to be deemed to be included or implied in any instrument, or are by this Act made applicable to any contract for sale or other transaction, are and shall be deemed in law proper powers, covenants, provisions, stipulations, and words, to be given by or to be contained in any such instrument....

تفسیر نمایند که نتوان خسارات را منتسب به رفتار وکیل دانست. کاری که دقیقاً در حقوق انگلیس صورت می‌پذیرد. با توجه به پویایی فقه شیعه و ضرورت پاسخگویی به نیازهای روز جامعه و تأثیر مثبت حمایت از حسن نیت در تصرفات حقوقی برای اقتصاد جامعه، می‌توان پیشنهاد داد با الهام از مطالب مذکور در حقوق آلمان و انگلیس، توجه بیشتری به نقش حسن نیت در مسئولیت‌های ناشی از تصرف حقوقی در مال غیر شود.

در حقوق ایران امکان تحقق مسئولیت ناشی از تصرفات حقوقی در قالب مسئولیت قراردادی فراهم می‌باشد. از جمله در مورد ضمان درک، مسئولیت را می‌توان از مصادیق مسئولیت قراردادی، ناشی از تصرف حقوقی در مال غیر دانست. ظاهر ماده (۳۹۱) قانون مدنی، بی‌تأثیری حسن نیت فروشنده در مسئولیت مذکور را می‌رساند. در واقع همان‌طور که قبلاً متذکر گردید، در حقوق داخلی کمتر می‌توان تأثیر حسن نیت در مسئولیت ناشی از تصرف حقوقی در مال غیر را ملاحظه نمود. با این وجود اطلاق ماده (۶۶۶) قانون مدنی در رابطه با مسئولیت وکیل نسبت به خسارات ناشی از اقدامات وی (که عمدتاً در قالب تصرف حقوقی در مال موکل است) می‌تواند فتح بابی برای بحث از تأثیر حسن نیت در مسئولیت متصرف حقوقی مال غیر در قالب مسئولیت قراردادی باشد. بر این اساس اگر وکیل در اقدامات خود موازین حسن نیت را رعایت نموده باشد، ممکن است بتوان مسئولیت را از دوش وی برداشت یا آن را کاهش داد.

به طور کلی در مسئولیت ناشی از تصرفات حقوقی در مال غیر به جهت عدم وجود قاعده‌ای همچون علی‌البد، مسئولیت متصرف به دور از ضوابط مسئولیت عینی و در چارچوب قواعد عام حاکم بر مسئولیت مدنی بررسی می‌گردد. این امر فرصت مناسبی را در اختیار حقوق‌دانان و محاکم قرار می‌دهد تا بتوانند با الهام از حقوق کشورهای خارجی مورد مطالعه و استفاده از ابزار تفسیر و برخی ظرفیتهای قانونی نظیر مواد (۳) و (۴) قانون مسئولیت مدنی، در مواردی که متصرف با حسن نیت است، تا حد ممکن مسئولیت وی را کاهش داده یا منتفی نمایند.

نتیجه‌گیری

در حقوق آلمان، با توجه به اشارات قانونگذار از یک سو و تأکید حقوق‌دانان بر اصل حسن نیت از سوی دیگر، حمایت از متصرف با حسن نیت در هر دو نوع تصرف مادی و حقوقی امری مقبول است. علاوه بر این، محاکم نقش مهمی در توسعه موارد حمایت از متصرف با حسن نیت دارند، زیرا مبنای اولیه مسئولیت در حقوق این کشور، اثبات تقصیر خواننده است و دادگاه می‌تواند تفسیری را از شرایط موجود ارائه دهد که تقصیر متصرف با حسن نیت احراز نشده و در نتیجه از وی حمایت گردد.

در حقوق انگلیس نیز در هر دو نوع تصرف مادی و حقوقی تقریباً وضعیت مشابهی با حقوق آلمان حاکم است و در موارد قابل توجهی مقنن و دادگاه‌ها به حمایت از متصرف با حسن نیت مال غیر پرداخته

و مسئولیت را کلاً یا جزئاً از دوش وی برداشته‌اند. با این تفاوت که با وجود تصریح قانونگذار به حمایت از متصرف با حسن نیت در برخی موارد، در حقوق این کشور، دادگاه نقش پررنگ‌تری در توسعه حمایت از متصرف با حسن نیت و تنویر حدود و ثغور آن دارد.

در حقوق ایران با توجه به تأثیرپذیری از فقه، حمایت چندانی از متصرف با حسن نیت در رابطه با مسئولیت ناشی تصرفات وی به عمل نیامده است. به نظر می‌رسد مانع اصلی حمایت از متصرف با حسن نیت در مقابل مسئولیت ناشی از تصرفات مادی، عدم تفکیک بین غاصب و در حکم غاصب و تسری مسئولیت عینی به شخص در حکم غاصب است. به منظور رفع این مانع می‌توان همانند مقنن آلمان ضمن اشاره به لزوم حمایت از متصرف با حسن نیت، احکام ناظر بر غصب و در حکم غصب را جدا نمود تا زمینه برای توسعه حمایت از متصرف با حسن نیت فراهم آید. در مسئولیت ناشی از تصرفات حقوقی نیز می‌توان با الهام از رویه محاکم آلمان و انگلیس و در نظر داشتن مبنای اصلی مسئولیت که همانا انتساب خسارات وارده به رفتار متصرف است، شرایط را به نحوی تفسیر نمود که تا حد ممکن استناد خسارات به رفتار متصرف با حسن نیت منتفی و در نتیجه مسئولیت از دوش او برداشته شود. البته با فرض پذیرش تأثیر حسن نیت در مسئولیت متصرف، نمی‌توان این امر را بدون استثنا در تمام جوانب اعمال نمود چرا که در برخی موارد، لزوم حمایت از مالک در برابر خسارات وارده نسبت به حمایت از متصرف با حسن نیت پررنگ‌تر است.

فهرست منابع

- بادینی، حسن، ۱۳۹۴ش، فلسفه مسئولیت مدنی، تهران، شرکت سهامی انتشار، ج ۱.
- جعفری، علی، ۱۳۹۴ش، اصل حسن نیت در قراردادها، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ج ۱.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ۱۳۹۳ش، فلسفه حقوق مدنی، تهران، گنج دانش، ج ۳، ج ۲.
- حسن نژاد، مختار، ۱۳۹۴ش، پایان نامه بررسی تطبیقی مسئولیت ناشی از استیلاء با حسن نیت در مذاهب خمس و حقوق ایران، استاد راهنما: دکتر احمد دیلمی. دانشگاه قم.
- دهقانی فیروزآبادی، حسین، ۱۳۹۵ش، رساله دکتری نقش حسن نیت در دادرسی های مدنی، استاد راهنما: دکتر علی انصاری. دانشگاه خوارزمی.
- دیلمی، احمد، ۱۴۰۱ش، قاعده احتیاط و رویکرد احتیاط آمیز در مسئولیت مدنی، مجله پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، سال نهم، ش ۴.
- صفایی، سیدحسین، رحیمی، حبیب...، ۱۳۹۷ش، مسئولیت مدنی تطبیقی، تهران، شهر دانش، ج ۱.
- عامری، پرویز، ۱۳۹۵ش، رابطه سببیت و ضمان تعدی یا تفریط، مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره ۸، ش ۳.
- کاتوزیان، ناصر، عباس زاده، محمدهادی، ۱۳۹۲ش، حسن نیت در حقوق ایران، فصلنامه حقوق، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دوره ۴۳ ش ۳.
- محقق داماد، سیدمصطفی، ۱۳۹۳ش، قواعد فقه بخش مدنی، تهران، مرکز نشر علوم اسلامی، ج ۴۲، ج ۱.
- _____، ۱۳۹۸ش، نظریه عمومی شروط، تهران، مرکز نشر علوم اسلامی، ج ۵، ج ۱.
- مروج جزائری، سیدمحمدجعفر، بی تا، هدی الطالب فی شرح المکاسب، قم، انتشارات موسسه دارالکتاب، ج ۳.
- نعمت اللهی، اسماعیل، سیدعلی روته، مریم سادات، ۱۳۹۹ش، بررسی خسارت اعاده منفعت در حقوق مسئولیت مدنی در حقوق کامن لا و ایران، حقوق خصوصی، دوره ۱۷، ش ۱.

References

- Beswick, S. (2015). 'Losses in Any Event' in the Case of Damage to Property. Oxford Journal of Legal Studies.
- Bridge, M. (2015). Personal Property Law. Oxford University Press, 4th ed.
- Burrows, A. (2004). Case and Comment. Cambridge Law Journal, 63 (Part 2).
- Dannemann, R. (2009). The German Law of Unjustified Enrichment and Restitution (A Comparative Introduction). Oxford University Press, 1st ed.
- DiMatteo, L., & Hogg, M. (2016). Comparative Contract Law: British and American Perspectives. Oxford University Press.
- Elvin, E. (2015). Good faith, or a good fake? The role of good faith in the performance of commercial contracts. University of Otago.
- Fisher, H. (2009). The German Legal System and Legal Language. 4th ed. Routledge-Cavendish Taylor & Francis Group.
- Gjoni, G., & Peto, Z. (2017). An Overview of Good Faith as a Principle of Contractual

- Interpretation with Special References to the Albanian Law. *European Scientific Journal*, 13(25).
- Hanse, T. (2014). Limitations of Damages for Breach of Contract in German and Scots Law: A Comparative Law Study in View of a Possible European Unification of Law. *Law Review (HanseLR)*, 10(1).
- Harpwood, V. (2009). *Modern Tort Law*. New York: Routledge-Cavendish.
- Hertel, C., & Wicke, H. (2005). *Real Property Law and Procedure in the European Union: National Report Germany*, 7th ed.
- Hollins v. Fowler, House of Lords, 1875. Retrieved from: <https://swarb.co.uk/hollins-v-fowler-hl-1875> (Accessed: 2021/02/20).
- Hudson, A. (2004). *New Perspectives on Property Law, Obligations and Restitution*. Cavendish Publishing Limited, 1st ed.
- Mackaay, E., & Leblanc, V. (2003). The Law and Economics of Good Faith in The Civil Law of Contract. Paper prepared for the 2003 Conference of the European Association of Law and Economics, France, September 18-20.
- Markesinis, B. (2002). *German Law of Torts*. Hart Publishing, 4th ed.
- Markesinis, B., Unberath, H., & Johnston, A. (2006). *The German Law of Contract*. Hart Publishing, 2nd ed.
- Rahmatian, A. (2010). A Comparison of German Moveable Property Law and English Personal Property Law. *Journal of Comparative Law*, 3(1).
- Ramaekers, E. (2017). What is Property Law. *Oxford Journal of Legal Studies*.
- Rickett, C., & Grantham, R. (2008). *Structure and Justification in Private Law: Essays for Peter Birks*. Hart Publication.
- Stuhmcke, A. (2001). *Essential Tort Law*. Cavendish Publishing, 2nd ed.
- Tettenborn, A. (2018). Transfer of Chattels by Non-Owners Still an Open Problem. *Cambridge Law Journal*.

Persian Sources

- Ameri, P. (2016). Causation and the Transfer or Abandonment of Liability. *Shiraz University Journal of Legal Studies*, 8(3).
- Badini, H. (2015). *Philosophy of Civil Liability (Vol. 1)*. Tehran: Sahami Enteshar Publishing.
- Dehghani Firouzabadi, H. (2016). *The Role of Good Faith in Civil Litigation (Doctoral dissertation)*. University of Kharazmi.
- Deylami, A. (2022). The Precautionary Principle and the Prudent Approach in Civil Liability. *Comparative Research Journal of Islamic and Western Law*, 9(4).
- Hassannejad, M. (2015). *Comparative Study of Liability Arising from Unjust Enrichment with Good Faith in the Five Schools of Thought and Iranian Law (Doctoral dissertation)*. University of Qom.
- Jafari Langeroudi, M. J. (2014). *Philosophy of Civil Law (Vol. 3, Part 2)*. Tehran: Ganj Danesh.

- Jafari, A. (2015). The Principle of Good Faith in Contracts (Vol. 1). Qom: Islamic Sciences and Culture Research Institute.
- Katouzian, N., & Abbaszadeh, M. H. (2013). Good Faith in Iranian Law. Law Journal, Faculty of Law and Political Science, 43(3).
- Maravej Jazairi, S. M. J. (n.d.). Explanation of Al-Makasib (Vol. 3). Qom: Dar al-Kutub Institute.
- Mohaghegh Damad, S. M. (2014). Principles of Civil Jurisprudence (Vol. 42, Part 1). Tehran: Markaz Nashr-e Olum-e Eslami.
- Mohaghegh Damad, S. M. (2019). General Theory of Conditions (Vol. 5, Part 1). Tehran: Markaz Nashr-e Olum-e Eslami.
- Ne'matollahi, I., Seyed Ali Ruta, M. S. (2020). Examining the Restitution of Benefits in Civil Liability in Common Law and Iran. Private Law Journal, 17(1).
- Safaei, S. H., & Rahimi, H. A. (2018). Comparative Civil Liability (Vol. 1). Tehran: Shahredanesh.

